

УДК 340.1:342.722.1

Н.В. КУШНИР, Харківський національний університет внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ГЕНДЕРНОЮ РІВНІСТЮ

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, гендерні відносини, гендерна проблематика, гендерна політика

Метою статті є теоретично-правовий аналіз понять, пов'язаних з гендерною рівністю, яка протягом останнього часу по-різному знаходила втілення як у національній державній політиці, так і в політиці європейських країн. Мова йде про політику в інтересах рівності, про інтегрування гендерного підходу до усіх сфер суспільного життя. Країни, які хочуть вступати до Європейського Союзу, повинні запроваджувати законодавство ЄС у сфері створення рівних можливостей та розуміти цілі ЄС щодо вирівнювання гендерного балансу в країнах.

Концепція «гендера», або «гендерних стосунків» у кінці ХХ ст. стала актуальною проблемою соціології, психології, культурології та інших суспільно-політичних наук. Вона також розглядалася і представниками юридичної науки: Н.В. Аніщук, Н.Б. Болотіною, В.М. Венедіктовою, В.С. Венедіктовим, Г.С. Гончаровою, К.Б. Левченко, О.П. Львовою, О.М. Рудневою, Т.В. Мельник, Н.М. Оніщенко, П.Д. Пилипенко, В.І. Прокопенко, Г.І. Чанишевою та іншими. Але це були окремі напрями досліджень у різних галузях права, пов'язаних із гендерною політикою держави. Аналіз проведених досліджень вказує на різноманітність точок зору в тлумаченні основоположного слова «гендер» (gender) та інших понять, пов'язаних з гендерною рівністю, що й обумовлює новизну даної наукової роботи.

Термін «гендер» було введено до соціальних наук Енн Оклей у 70-ті роки ХХ століття. Спочатку зацікавленість дослідників була зо-

середжена здебільшого на тому, щоб довести існування гендера (тобто, у визначенні позабіологічної зумовленості відмінностей між чоловічим і жіночим у культурі і соціумі), але з кінця 80-х років дослідники звернулися до пошуку гендерних ролей і гендерних стосунків від культурного типу. Саме з цього часу гендерні дослідження набули активного розвитку у зарубіжній, а з 90-х років – і в українській науковій літературі.

Поняття «гендер» походить від грецького слова «генос» («походження», «матеріальний носій спадковості», «той, який народжується»); найбільш близько відповідає в українській мові поняттям «рід» або «досвід роду». У науковій літературі висловлюється точка зору, що поняття «стать» і «гендер» відрізняються одне від одного [1]. Перше означає суто анатомічні й фізіологічні особливості, відмінності побудови й функціонування жіночого й чоловічого тіла, організму. Друге – психологічну й соціальну відмінність між жінками й чоловіками як представниками певної культури.

Так, Б. Вольмер де Коль звертає увагу на наступне: «Якщо звертатися до етимології слова «гендер» («рід»), то можна знайти ще декілька його значень. Слово «гендер» походить від латинського слова genus, generis, що має багато різноманітних значень від класифікації виду чи класу до визначення сім'ї чи народу з окремою ідентичністю, тобто нації. Порівняно нещодавно в деяких мовах, особливо в англійській, слово «гендер» набуло інших граматичних форм, серед яких – чоловічий та жіночий рід. А в другій половині ХХ ст. використання цього слова змінилося в сторону визначення сексуальної ідентичності індивіда.

Слово «гендер» стало феміністичним терміном. Гендерні феміністки стали відокремлювати стать від гендеру з метою допомогти жінкам залишити місце, відведено їм природою та суспільством [2, с.495–496]. Слово «гендер» не має аналогів в українській мові, воно запозичене з інших мов і увійшло в суспільні науки як іноземний термін. Американ-

ські дослідники визначають «гендер» як соціально-біологічну характеристику, за допомогою якої дається визначення поняттям «чоловік» і «жінка» [3]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови «гендер» має два значення: перше – «відмінність між чоловіками і жінками за анатомічними ознаками»; друге – «соціальний розподіл, який часто базується на статевих відносинах, але не обов'язково збігається з ними» [4, с.177].

На наш погляд, правильно зазначають Н.М. Оніщенко і О.П. Львова про те, що гендер не слід отожднювати зі статтю. Стать – це системна сукупність анатомо-фізіологічних властивостей людини, які відрізняють чоловіка від жінки. Гендер – це соціальна стать, соціально-визначені ролі, сфери діяльності чоловіків і жінок, які визначаються не біологічними статевими відмінностями, а соціальною організацією суспільства [5, с.4]. Надбанням соціально-політичного дискурсу останнього десятиріччя стали поняття «гендер», «гендерний», які використовуються у різноманітних варіаціях – гендерна нерівність, гендерні стереотипи, гендерні конфлікти, гендерна освіта, гендерне виховання, гендерні суперечності, гендерні дослідження, гендерна теорія, гендерна політика.

Концепція «гендера», або «гендерних відносин» стала першою політичною і соціологічною концепцією, яка розглядає жінку не в її «природній» якості, не як біологічну істоту, роль якої визначається винятково біологічними особливостями, але як соціальну людину, зі своїм особистим статусом та стратегією соціальної поведінки. Гендер характеризує завдання, функції і ролі кожної статі в суспільстві, в її громадському і приватному житті. Поняття «гендер» означає, що ролі жінок і чоловіків у суспільстві конструюються і визначаються соціально. Їх зміна залежить від місця, часу, культури і традицій у суспільстві.

Наведемо лише деякі дефініції з джерел, які визнані класичними щодо розглядуваної проблематики. «Гендер» – це спосіб соціальних відносин між жінками й чоловіками, не тільки безпосередніх відносин і відносин у

родині, але й у головних інститутах суспільства, таких як соціальні класи, ієрархії великих організацій і структура зайнятості» [6, с.748]. «Гендер» як соціальний аспект відносин статей – це поняття, що відрізняється від біологічного поняття статі (sex)... Гендер конструюється й виражається в багатьох сферах соціального життя. Він включає культуру, ідеологію й дискурсивну практику, хоча й не зводиться до них. Гендерний поділ праці в домашній і оплачуваній праці, організація держави, сексуальність, структура насильства й багато інших аспектів соціальної організації впливають на гендерні відносини» [7, с.243]. Як вказує Дж. Скотт, термін «гендер» у його сучасному використанні з'явився в американських феміністів. Це поняття пов'язане із запереченням біологічного детермінізму, що міститься у термінах «стать» (sex), «статеві розходження» («sexual difference»). У найбільш простому вживанні «гендер» є синонімом «жінки,» як більш нейтральне й об'єктивне слово. З іншого боку, гендер став способом виділення «культурних конструкцій» з акцентом на соціальне коріння суб'єктивних ідентичностей чоловіків і жінок. Гендер – це ціла система відносин, що може включати стать, але не визначається повністю статтю або сексуальністю [8, с.1053].

Як пише Л. Ніколсон, гендер розвивається як протилежність статі, у цьому змісті гендер (поводження, особисті риси) протилежний фізіологічному сприйняттю. З іншого боку, гендер використовується для того, щоб відокремити будь-які соціальні конструкції, що мають відношення до чоловічого/жіночого, у тому числі, до чоловічої/жіночої фізіології [9, с.79–80]. Термін «гендер» знайшов своє конвенціональне значення в 80-х роках, у ході дебатів щодо гендерної теорії, під час критики й переосмислення теорії статевих ролей, у процесі спроби створення такої ж категорії, як клас, національність, раса. Гендер (система, структури, правила) давав ім'я складним процесам, за допомогою яких люди знаходять свою полове ідентичність в інституціональних, культурних і навіть біологічних проявах [10, с.187–198].

Аналіз понятійної бази гендерної проблематики вимагає розгляду понять «гендерний контракт» та «гендерна система» [10]. «У суспільстві повинна існувати спадкоємність, – пише Л. Ранталайхо. Повсякденне положення жінок структурується родиною й роботою. Жінки й чоловіки разом відтворюють не тільки людство життя, але й соціальні й культурні структури, включаючи соціальні структури гендера. Повинен існувати імпліцитний «гендерний контракт», або гендерний порядок, що організується й діє одночасно на декількох рівнях, визначаючи, як організовані інститути, як люди взаємодіють один з одним, як використовуються символи й культурні значення, як формуються культурні ідентичності» [11, с.14]. Відносини між чоловіками й жінками, ідеї, неформальні й формальні правила й норми виникають або створюються відповідно до місця, цілями й властивостями чоловіків і жінок у суспільстві. Ці «контракти» між статями (гендерні контракти) у своїй мінливості й множинності створюють гендерну систему. Так, наприклад, у Швеції на зміну «контракту домогосподарки» в 30–60-ті роки минулого століття прийшов контракт «рівності» у середині 60–80-х [10, с.190–191].

«Гендерна система – це інститути, поведінка й соціальна взаємодія, які пропонуються відповідно до статі. Система включає три взаємозалежних компоненти: 1) соціальну конструкцію двох дихотомічних гендерів, заснованих на біологічній статі; 2) поділ праці за статевою ознакою; 3) соціальну регуляцію сексуальності» [12, с.14]. В межах нашої роботи ми розглянемо другий компонент гендерної системи, проте необхідно пам'ятати, що особливістю будь-якої системи є взаємозалежність і взаємообумовленість її елементів, тому дослідження гендерної проблематики потребує комплексного аналізу з урахуванням впливу компонентів гендерної системи один на одного.

Крім того, необхідно зупинитися на існуючих сьогодні підходах до вивчення гендерної проблематики. Їх сьогодні налічується чотири: гендерно-чутливий, гендерно-нейтральний, гендерно-стереотипований та індивідуалістський. Ці поняття вироблені у дискурсі генде-

рної рівності й гендерних розходжень [13, с.2]. За гендерно-чутливого підходу визнаються гендерні розходження й рівність статей, приймаються до уваги індивідуальні розходження й різні погляди на чоловіків і жінок. Такий підхід домінує сьогодні у наукових дискусіях. Гендерно-нейтральний підхід визнає рівність, однак гендерні розходження вважаються незначущими, рівність в його межах ототожнюється із подібністю. Такий підхід був розповсюджений, наприклад, у скандинавській ідеології гендерної рівності. У гендерно-стереотипованому підході розходження визнаються, а рівність – ні. Прикладом може бути відношення до жінок як до «слабкої статі», визнання їх особливою групою, що потребує піклування і захисту. Індивідуалістський підхід не акцентує увагу ні на гендерних розходженнях, ні на рівності. Нерівність вважається наслідком різного доступу до ресурсів, і акцент робиться на індивідуальні здібності [14, с.6–9].

В Україні поняття «гендер», «гендерна рівність», «гендерна політика» ще не стали загально прийнятими, і в правову лексику термін «гендер» входить досить повільно. Ще на початку 90-х років ХХ століття Г. Сіласте використовувала поняття «соціально-статеві відносини» [15]. С. Айвазова вважає, що найбільш адекватним перекладом терміну «гендер» російською мовою будуть словосполучення «соціально-організовані відносини між статями», «соціальні відносини статі», «соціальна статя» [16, с.7]. На думку Н. Болотіної, гендер – це такий об'єкт суспільної реальності, який має різні аспекти і складає предмет різних галузей знань [17, с.151].

Широке застосування концепції гендеру, гендерних досліджень США, Канади, країн Скандинавії суттєво вплинуло на еволюцію суспільних норм і уявлень про відношення між статями та призначення жінки. Наукові знання, у свою чергу, стимулювали процес змінювання масової свідомості, сприяли трансформації моралі, традицій, інститутів. Дискусія, розпочата феміністками в 60-х роках, отримала завершення в прийнятті міжнародним співтовариством низки важливих документів. Тож сьогодні за міжнародним правом

соціальна сутність жінки оцінюється вище, ніж її біологічна суть [18, с.6, 7].

Переходячи до розгляду поняття гендерної рівності, зазначимо, що у гендерних дослідженнях воно розуміється як рівна оцінка суспільством схожості й розходження між жінками й чоловіками, їх різних соціальних ролей; як рівний соціальний стан жінок і чоловіків, що створюється за допомогою надання їм рівних умов для реалізації прав і творчого потенціалу особистості [19 с.58], як правовий принцип, який включає до себе як законодавче закріплення рівних прав суб'єктів незалежно від статі, так й систему юридичних та інших гарантій щодо реалізації цієї рівноправності [20]. При цьому рівність статей не означає їхнє уподібнення один одному або ідентичність, так як і те, що ця рівність не повинна встановлювати як норму такі умови й спосіб життя, які властиві одній із статей. О.М. Руднева вважає, що дослідження правової конструкції гендерної рівності здійснюється через чотири параметри; а) права людини як універсальний стандарт політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав та свобод для жінок і чоловіків, які закріплені в Конституції, міжнародних актах та законодавстві. Стандарти рівності є обов'язковими для держав, що ратифікували міжнародно-правові акти і визнають права людини як основоположний принцип права й політики; б) права жінок, як особлива група прав, покликаних забезпечувати права жінки як права людини. Виокремлення зазначених прав пов'язано з порушенням рівності в повсякденному житті; в) права, свободи, обов'язки як основні елементи правового статусу особи в суспільстві, які у своїй сукупності є стандартом рівності, закріпленої у Конституції й чинному законодавстві; г) рівні можливості як основний елемент гендерної рівності, що відбиває ступінь реалізації й гарантованості стандарту рівності, який міститься в Конституції й законодавстві [21, с.71].

Необхідно усвідомити, що принцип рівності містить у собі й право на розходження, що припускає обов'язковість урахування характерних для жінок і чоловіків ознак, відмінно-

стей та особистостей, пов'язаних із приналежністю до того або іншого соціального класу, політичних поглядів, релігії, етнічної приналежності, раси або сексуальної орієнтації. Досить важливим є також визначення розмежування між гендерною та соціальною рівністю. Якщо соціальна рівність – це форма (вид) соціальних відносин, для яких характерні однакові права і свободи індивідів, що належать до різних класів, соціальних груп і верств, їхня рівність перед законом, то гендерна рівність – це володіння жінками й чоловіками рівним статусом за допомогою рівних умов для реалізації прав і здібностей людини, тобто це соціальна рівність статей з урахуванням специфіки взаємовідносин і статусу соціальних статей у суспільстві.

Легітимне визначення поняття «гендерна рівність» міститься у ст.1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Законодавець визначив, що це «рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [22]. Вважаємо дане визначення неточним, оскільки особи різних статей, навіть за умов проголошеного рівного правового статусу, в апriorі не мають рівні можливості для його реалізації, що перш за все, обумовлено диференціацією репродуктивних відмінностей між чоловіками та жінками. Як справедливо зазначається у Аналітичній доповіді Центра соціальних експертиз Інституту соціології НАН України «Ситуаційний аналіз проблеми гендерної рівності в сфері праці в Україні», гендерна рівність є процесом справедливого відношення до жінок і чоловіків. Для забезпечення справедливості, критерії часто повинні компенсувати історичні та соціальні перешкоди, які не дають жінкам і чоловікам існувати в рівних умовах. Справедливість веде до рівноправності [23, с.3]. Отже, невід'ємною ознакою гендерної рівності є існування системи компенсацій, покликаних урівнювати первісну нерівність можливостей представників різних статей скористатися своїми правами та свободами. З огляду на означен-

не під гендерною рівністю необхідно розуміти рівний правовий статус жінок і чоловіків та урівноваження за допомогою системи спеціальних засобів їх можливостей реалізувати свої права, свободи та інтереси у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Вважаємо, що саме це визначення повинно бути закріплене в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків».

Значення гендерної рівності для правотворчої діяльності полягає у наступному: а) становлення соціальної, правової, демократичної держави передбачає консолідацію суспільства; б) вона можлива на засадах рівноправності, забезпечення статевої паритетності; в) об'єктивно така гендерна збалансованість, гендерна рівновага веде до загальної збалансованості суспільства, а соціальна відповідальність держави полягає у створенні спеціальних умов становлення гендерної демократії.

За умов, коли відбувається демократизація усіх сфер соціального життя, формуються і громадянське суспільство і правова держава, право має піднятися на новий щабель розвитку, що потребує перегляду деяких положень загальнотеоретичної юридичної науки, серед яких особливо актуальною є теорія принципів права та місце принципу гендерної рівності серед принципів права України. Принцип гендерної рівності розкривається через категорію прав людини і відображає загальний, універсальний стандарт однакових прав і свобод індивідів двох статей. Тому, справжня гуманізація передбачає переборення століттями пануючих традиційних поглядів на роль жінки в суспільстві, емансипацію всього суспільства, звільнення культури від сексистської ідеології та впровадження концепції «гендеру» у всі сфери суспільного життя. Але треба відмітити, що визначення самого поняття «гендер», яке, маючи певну багатозначність і багаторівність, не може бути зведено до простої формули відмінностей між статями, його змістовність залежить від чіткого автентичного тлумачення в законодавстві. Під час розробки та обговорення нових законодавчих актів гендерні аспекти, які існують як принципи державної політики на цілісному рівні, рівні мо-

ральних норм, знаходять своє практичне втілення у конкретних правових новелах, і від постійності та стабільності даного процесу залежить рівень демократії у суспільстві та державі, реальний рівень захисту прав, свобод та інтересів учасників суспільних відносин, і врешті-решт, розвиток людської цивілізації.

ЛИТЕРАТУРА

1. Здравомислова Е. Социальная конструкция гендера и гендерная система в России / Е. Здравомислова, А. Темкина // Материалы первой Российской ежегодной школы по женским и гендерным исследованиям. – М. : Изд-во «Валдай-96» ; МЦППИ, 1997. – С. 84–89.
2. Вольмер де Коль Б. Новые определения гендера / Вольмер де Коль Б. // Лексикон : дискуссион. темы и неоднознач. термины в сфере семьи, жизни и этики. – М. : Изд-во Францисканцев, 2009. – С. 495–496.
3. Unger & Craford / Women & Gender : A feminist psychology. – New York, 1992.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
5. Оніщенко Н. М. Гендерна рівність : крок до розвитку чи моральна криза сучасного суспільства? / Н. М. Оніщенко, О. П. Львова // Держава і право. – 2013. – Вип. 62. – С. 3–11.
6. Encyclopedia of Sociology, ed by E. Borgatta and M. Borgatta. – Vol. 2. – NY : MacMillan, 1992.
7. The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thoughts. Ed. by W. Outhwaite and Bottomore T. 1993.
8. Scott J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. In: American Historical Review. 1986. – № 5. – PP. 1053–1076.
9. Nicholson L. Interpreting Gender / L. Nicholson // Sings. – 1994. – V. 20, n 1. – PP. 79–105.
10. Hirdman Y. // The Gender System / Moving On. Ed. by T. Andreasen, et all. Aarhus Univ. Press, 1991.
11. Rantalaiho L. and R / Julkunen. Women in Western Europe // Journal of Women's History. – Winter. – 1994.

12. Renzetti C. & Curran D. Women, Men and Society. – Boston : Allyn. 1992/1989.
13. Smeds R., et al. Sweeping Away the Dust of Tradition. In: Cockdym C. & Furt R., ed Bringing Technology Home. Open Univ. Press. 1994.
14. Темкина А. А. Феминизм: Запад и Россия / А. А. Темкина // Преображение : русс. феминист. журн. – 1995. – № 3. – С. 5–17.
15. Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління / К. Б. Левченко. – Х. : Нац.ун-т внутр. справ, 2003. – 343 с.
16. Айвазов С. Русские женщины в лабиринте равноправия / С. Айвазов. – М. : Наука, 1999. – 144 с.
17. Болотіна Н. Б. Гендерний розвиток і соціальне право України: концептуальні засади / Н. Б. Болотіна // Рівність жінок і чоловік в Україні: правові аспекти : матеріали міжнар. наук. конф. (20–21 листоп. 2000 р.). – К. : ПРООН, 2001. – 231 с.
18. Якушин Б. В. Слово, понятие, информация / Б. В. Якушин. – М. : Мол. гвардия, 1975. – 296 с.
19. Шведова Н. А. Методологические аспекты гендерной теории : вопросы и ответы : справ. материал для преподавателей, читающих курсы / Н. А. Шведова // Гендерные исследования: методология и методика. – 2001. – № 2. – С. 51–74.
20. Левченко К. Б. Гендерна політика в світлі євроінтеграції України (читаючи Законопроект «Про забезпечення рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації») / К. Б. Левченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vuzlib.com.
21. Руднева О. М. Гендерна рівність у праві України: дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. М. Руднева ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 162 с.
22. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» : від 08.09.2005 р., № 2866–IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/print1328880801755645>.
23. Ситуаційний аналіз проблеми гендерної рівності в сфері праці в Україні : аналіт. доп. Центра соціальних експертиз ін-ту соціолог. НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csep.org.ua/index.php/ru/about-us>.

Кушнір Н. В. Теоретично-правовий аналіз понять, пов'язаних з гендерною рівністю / Н. В. Кушнір // Форум права. – 2016. – № 4. – С. 195–200 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_4_32.pdf

Визначені основні терміни, які пов'язані з гендерною рівністю використовуються в різних галузях науки. Особлива увага приділена доктринальному тлумаченню поняття «гендер», та «принцип гендерної рівності», які є основопологаючим чинником кодифікації трудового законодавства та регулювання трудових відносин.

Кушнір Н.В. Теоретико-правовой анализ понятий, связанных с гендерным равенством

Определены основные термины, которые связаны с гендерным равенством и используются в разных отраслях науки. Особое внимание уделено доктринальному толкованию понятий «гендер» и «принцип гендерного равенства», которые являются основопологающим фактором кодификации трудового законодательства и регулирования трудовых отношений.

Kushnir N.V. Theoretical and Legal Analysis of the Definitions Related to Gender Equality

The basic terms related to gender equality and used in various branches of science are defined. Special attention is paid to the doctrinal interpretation of the concept of «gender» and «principles of gender equality» which are a key aspect of the codification of labour legislation.